

REVOLIUCIJA IŠ VIRŠAUS?

Senn, Alfred Erich. *LITHUANIA 1940: Revolution from Above*.
Amsterdam/New York [N.Y.]: Rodopi, 2007. 290 p.

1940 metai – kritinė data, skirianti ištisas socialinės ir politinės raidos epochas, jau seniai tapo ir nesibaigiančių akademinių ir publicistinių diskusijų objektu.

Pokaryje tarybinė ideologinė mašina primetė savo socialistinės revoliucijos koncepciją, kuri buvo privaloma ir administracinėmis priemonėmis diegiama ne tik aukštosiose mokyklose, bet ir į kasdienę kolektyvinę sąmonę. TSRS valdomoje Lietuvoje buvo kuriamos istoriosofinės schemas, bandančios įrodyti, kad buvo tarybinis valstybingumas 1918–1919 m. ir susieti jį su 1940-ųjų įvykiais Lietuvoje.

Vakaruose ganėtinai vangiai formavosi „alternatyva“ tarybinėms istorinių įvykių interpretacijoms. Vakarietiška „alternatyva“ rėmėsi didžiųjų valstybių, TSRS antagonistų, vykdoma Baltijos šalių okupacijos nepripažinimo politika. Ši nepripažinimo politika rėmėsi *realpolitik* argumentu: Lietuvą kartu su kitomis dviem Baltijos šalimis *de facto* okupavo TSRS. Baltijos šalių okupacija ir aneksija neatitinka Vakarų valstybių, visų pirma JAV, interesų. Laikantis tokios pozicijos ne taip svarbu – įvyko 1940-ųjų „socialistinė revoliucija“ ar ne. Nerūpi tada aneksija ir kaip ji susijusi su kolaboravimu bei manipuluojamomis demokratinėmis procedūromis tarybų valdžios legitimumui pagrįsti.

Šiai politikai buvo svetimas sofistinis ginčas ir argumentacija. Ginčo ar diskusijų nebuvo ir akademiniam pasaulyje. Tarp sovietologų vyravusi politinio korektiškumo dvasia neleido abejoti tų metų Baltųjų rūmų administracijos postulatais. Kairiosios orientacijos publicistų, kūrusių JAV, pvz., Anna Louise Strong, nors jos teiginiai ir absurdiškai galėtų skambėti mūsų ausiai, buvo išstumiami už diskurso ribų.

Tik lietuvių emigrantų grupės bandė priešintis tarybinės propagandos mašinos kuriamai produkcijai savo sudarytais dokumentų rinkiniais, memuarais. 1942–1943 m.,

prisedant vokiečių administracijai, buvo išleistas keturių tomų veikalas *Lietuvių archyvas: bolševizmo metai*. Archyve publikuoti duomenys, straipsnių išvados tapo geriausiai žinoma antitarybine propaganda.

Tačiau akademiniai skaitiniai buvo labai negausūs. Po karo 1949 m. Vokietijoje išleista K. Pelėkio knyga *Genocide. Lithuania's Threefold Tragedy* vienintelė nagrinėjo 1940 m. įvykius. Dėmesys 1940-ųjų problematikai sustiprėjo tik XX a. septintajame ir aštuntajame dešimtmetyje. 1972 m. pasirodė Leono Sabaliūno knyga *Lithuania in Crisis: Nationalism to Communism*. R. J. Misiūno ir R. Taageparo Baltijos valstybių raidai 1940–1980 m. skirtas veikalas, išleistas 1983 m. Visi šie autoriai neišėjo iš „okupacijos“ diskurso rėmų.

Subtili 1940 m. tematika jau šeštajame dešimtmetyje buvo užleidusi vietą labiau patraukliems pokario pasipriešinimo motyvams. Pokario pasipriešinimas buvo kur kas svarbesnė tema didaktine prasme nei A. Smetonos socialinė ir karinė režimo negalia, sužlugdžiusi Lietuvos Respubliką.

Studijų, atsiminimų ir dokumentų rinkinių, tiek originalių, tiek pakartotinai leistų, srautas lydėjo *perestroiką* TSRS, atgimimą ir nepriklausomybės atgavimą Lietuvoje. Nepriklausomybei reikėjo sąsajų su tarpukario Lietuvos Respublika. Reikėjo ir argumentuoti kritikuoti tarybines schemas. Vėliau atgimimo banga sukėlė istoriografijos kritiką, kuri buvo nukreipta į ilgus dešimtmečius puoselėtą Tarybų Lietuvoje 1940 m. socialistinės revoliucijos koncepciją. Ši kritika, tęsusi Šaltojo karo laikotarpio lietuvių istoriografijos tradicijas emigracijoje, atmetė revoliucijos kaip kismo koncepcijos ir net pačio termino pritaikymą 1940-ųjų įvykiams Lietuvoje. Po nepriklausomybės atkūrimo 1990–1991 m., atrodė, bandymas aiškinti 1940 m. įvykius kaip Lietuvos žmonių valios pasireikimą nuėjo į praeitį.

Nuo 1999 m., kai į valdžią atėjo Rusijos prezidentas Vladimiras Putinas, ėmė stiprėti TSRS istorijos revizionizmo politika Rusijoje. Tuo pat metu išryškėjo Rusijos naujojo požiūrio priešprieša Baltijos šalių politikai ir retorikai. Bandymai viešose diskusijose reikalauti kompensacijų iš Rusijos Federacijos už TSRS padarytą žalą, vėl atgaivino polemiką dėl 1940 m. įvykių pobūdžio ne tik akademinio, bet ir tarptautinių santykių lygmeniu.

Ši polemika padarė ir teigiamą poveikį. Iš naujo reikėjo apsvarstyti daugybę argumentų, buvo susirūpinta istorinių dokumentų rinkinių leidimu. Lietuvos istorijos instituto ir Rusijos visuotinės istorijos instituto išleistas dokumentų rinkinio pirmas tomas, skirtas Lietuvos–TSRS santykiams 1939–1940 m., tapo svarbia gaire tolesniems tyrimams¹.

Alfredo Ericho Senno knyga *Lithuania 1940: Revolution from Above* laikytina atsaku į šiuolaikinę politinę konjunktūrą. Knygos pasirodymas tarsi pavėluota reakcija į

¹ *SSSR i Litva v gody vtoroi mirovoi voiny*, t. 1. Sudarė A. Kasparavičius, Č. Laurinavičius, N. Lebedeva. Vilnius: LII, 2006, p. 774.

vietinį, stalininį ar trockinį, „revoliucijos“ diskursą amerikietiškoje publicistikoje ir istoriografijoje, kurio, rodės, jau nebesulauksime niekada.

A. E. Senno knyga skirta istorinių įvykių, susijusių su 1940 m. okupacija ir aneksija, interpretacijai. Autorius čia perteikia istoriografijos, publicistikos, spėjimų, šampų, mistifikacijų, kolektyvinės atminties, įvairių nuomonių ir pan. interpretacijas.

A. E. Sennas knygoje nagrinėja tai, kas įvyko 1940-iais Lietuvoje. Knygą sudaro 14 dalių: pradedama nuo Molotovo–Ribbentropo pakto, o baigiama Lietuvos sovietizacijos aprašymu ir analize.

Šios studijos tikslas – apsiriboti interpretacijomis, A. E. Senno, kaip istoriko, darbą daro kiek efemeriską ir spekuliatyvų. Mūsų žinios yra nuolat papildomos, archyvuose randami ir publikuojami nauji dokumentai. Kai kurios interpretacijos, diskutuotos ir A. E. Senno knygoje, jau dabar nevalidžios ir pasenusios.

Jokia paslaptis, kad dažnam autoriui ir Lietuvoje akivaizdus A. Smetonos režimo „supuvimas“ ir šio režimo politikos gynyba viešajame diskurse yra dažnai nepatraukli. Lietuvoje išleistos A. Smetonos biografinės studijos (A. Eidintas ir L. Truska) prisidėjo prie A. Smetonos vaidmens demistifikavimo. Tačiau kaip autoritarinio režimo žlugimas pasitarnauja Lietuvos aneksijai – klausimas nėra taip lengvai atsakomas. A. E. Sennas savo darbe bando spręsti sąryšio tarp A. Smetonos režimo žlugimo ir toliau sekusių, pasak autoriaus, „revoliucinių“ įvykių problemą.

Autorius savo interpretacijas grindžia šaltiniais, kurie dažniausiai jau buvo skelbti mokslinėje spaudoje. Tačiau čia pateikiama JAV valstybės institucijų dokumentacija paverčia šį darbą savo ruožtu nauju šaltiniu, iš kurio galės semtis ateityje panašią temą nagrinėsiantys autoriai. Svarbią šaltinių dalį sudaro A. E. Senno šeimos prisiminimai. A. E. Sennas augo aplinkoje, kurioje A. Smetonos asmuo bei daugelis kitų 1940 m. personazų buvo socialinio gyvenimo dalimi. Jo tėvas pažinojo A. Smetoną asmeniškai, tad prisiminimai apie jį buvo neatsiejama šeimos pasakojamosios istorijos dalis. A. E. Senno rusų kalbos mokytojas – tai vienas aktyviausių 1940 m. įvykių dalyvių V. Krėvė-Mickevičius. Studijoje didžiulę vertę turi „folkloriniai“ Antano Smetonos asmens charakterio apibūdinimai, išryškinę neigiamus diktatoriaus bruožus ir savo laikotarpio „pusinteligėnui“ būdingas nuostatas. Lietuvoje jo šarvuotas automobilis, maisto ragautojas, turėjęs apsaugoti nuo nuodų; gyvenant JAV „patikimas“ barzdaskutys. Darbe yra ir anekdotinių vietų, kai, pvz., diktatorius tremtyje nesugeba paaiškinti savo ilgus metus puoselėto „lietuviškumo“ kaip sistemos. Iš šių apibūdinimų galima susidaryti „pusinteligėnui“ būdingą A. Smetonos psichologinį profilį, asmenybinių kompleksų mastą bei jų sąryšį su politiniais veiksmais ir fobijomis. Deja, iš dalies asmenybinio pobūdžio problemos, atrodo, prisidėjo ir prie valstybės likimo.

Panašu, jog autorius intuityviai jautė, kad jo „revoliucinius įvykius“ nagrinėjantis darbas gali būti interpretuojamas kaip kairuoliškas, o JAV kontekste kaip liberalaus profesoriaus grįžimas prie „revoliucijos“ 1940 m. Lietuvoje reabilitavimo. Tiesa, kur

kas švelnesnės jo versijos, teigiančios, kad iniciatyvos įtraukti Lietuvą į TSRS kilo Maskvoje. Autorius teigia, kad visas procesas buvo vykdomas pagal planą, kurį patvirtino TSRS KP politbiuras 1939 spalio mėn. Profesorius Sennas nuo galimų kaltinimų „revoliucijos“ sampratos rėmimu 1940 m. ginasi knygoje padaręs aiškia išlygą: „Sovietizacija nebuvo evoliucijos Lietuvoje rezultatas“. Lietuvos sovietizacijai prielaidas sukūrė užsienio valstybių veiksmai ir spaudimas. Šios išlygos turėjo išmušti kortas iš bet kokių A. E. Senno kritikų rankų. A. E. Sennas savo knygoje nemini terminų „okupacija“ ir „aneksija“. Jis pasitenkina neutraliu „įjungimas“ (angl. *incorporation*). Tai savo ruožtu demonstruoja autoriaus modifikuotą, manipuliuojamą „revoliucijos iš viršaus“ poziciją, kuri yra sunkiai apginama nuo Lietuvos okupacijos ir aneksijos diskurso šalininkų. Be to, tai akivaizdžiai perkelia atsakomybę ant Lietuvos tuometinio elito bei gausybės sekėjų pečių. Ši našta daug kam gali būti netikėta ir sunkiai pakeliama.

Knygos autorius stengiasi vengti užsienio politikos klausimų, koncentruojasi į vidinių įvykių Lietuvoje kaitą. Ir nors „sovietizacija“ interpretuojama ne kaip šalies vidinės raidos rezultatas, didžiausias dėmesys yra skiriamas vidinei šalies būsenai su visais kilusiais socialiniais kataklizmais. A. E. Senno tekste iš cituojamų šaltinių primena socialinės sumaišties, kaitos, manipuluojamo ir organizuojamo masinio entuziazmo vaizdus. Autorius visa tai sieja su revoliucija.

Išimtis daroma Vilniaus klausimui. Profesorius A. E. Sennas aiškiai ir tiksliai argumentuoja, kad Vilniaus klausimas tapo svarbiausiu TSRS–Vokietijos santykiams ir praktiškai nulėmė Lietuvos, kaip šalies, nesugebėjusios ryžtingai suprasti savo interesų ir dėl to atsidūrusios TSRS įtakos zonoje, likimą. Tačiau, kaip „tikras amerikietis“, autorius gina šį „likimą“. Jis bando aiškinti, kad K. Škirpa, gindamas provokišką Lietuvos orientaciją, ilgalaikėje perspektyvoje, jeigu jo požiūris būtų laimėjęs, Lietuvai būtų padaręs nepataisomą istorinę žalą. Kitaip sakant, 1939 m. Lietuva aiškiai pasirinkusi Vokietiją, žvelgiant iš laiko perspektyvos, būtų pralaimėjusi. Tiek K. Škirpa, tiek A. E. Sennas negalėjo ir negali prognozuoti, kas būtų įvykę, jeigu įvykiai būtų skirtingai rutuliojėsi 1939 m. Tačiau K. Škirpa teisus, kad TSRS pradėtos, pasak A. E. Senno, „revoliucijos iš viršaus“ tikrai nebūtų. Lietuva dėl viso to būtų buvusi kitokia ir, be abejonės, ne keturioliktoji „skambiausioji styga“ TSRS respublikų šeimoje.

Autorius be užuolankų teigia, kad A. Smetonos režimas, nors ir nelengvai, bet ilgainiui savo užsienio politikoje pasirinko orientaciją į TSRS. Visuomenėje buvo formuojamas pozityvus „Tarybų šalies“ įvaizdis. Nuo 1939 m. vyko Lietuvos kariuomenės glaudus bendradarbiavimas su TSRS karinėmis įgulomis. Lietuva ruošėsi gintis (kartu su TSRS) tik nuo Vokietijos. Pasak autoriaus, pats A. Smetonos režimas paruošė dirvą 1940 m. įvykiams ir per Vilniaus klausimą sėkmingai integravo TSRS į savo vidaus politikos problemas.

Įvadinė dalis apie 1939 m. spalio–lapkričio mėn. įvykius Vilniuje ir jų interpre-

tacijos remiasi jau senokai publikuotais darbais, kai Lietuvoje ir Lenkijoje šios problemos vis dar nebuvo nagrinėtos. Lietuvos poziciją dėl antižydiškų neramumų 1939 m. spalio–lapkričio mėn. Vilniuje traktavo kaip Lietuvos valdžios sutrikimą, bailumą ir žydų kaip komunistų stereotipo įsigalėjimą. Savarankiškos politikos žydų atžvilgiu galimybė nenagrinėjama. Tiek lenkiška, tiek lietuviška istoriografija, dažnai laikydama priešingų ir problematiką skirtingai akcentuojančių diskursų bei šaltinių bazės, nužengė kur kas toliau nei kad šališki ir šaltinių požiūriu selektyvūs nacionalistinio naratyvo tradicija parašyti Dovo Levino tekstai, kuriuos autorius taip mėgsta². Ir apskritai žydų Lietuvoje klausimu autorius patenka į antrinių šaltinių ir stereotipų, paplitusių aštuntajame devintajame dešimtmetyje žydų ir lenkų istoriografijoje, spąstus. Trūksta kompleksinio požiūrio į žydų visuomenės stratifikaciją, politines nuotaikas. Knygoje vyrauja stereotipai apie vyraujančią kartų konfliktą žydų visuomenėje ir protarybines nuostatas žydų jaunuomenėje. Kartų konfliktas matomas kaip atsveriantis ideologinius, netgi religinius ir etninius prieštaravimus Lietuvoje. Autorius kartoja ir daugiau stereotipų, kurie būdingi tam laikotarpiui ir yra panašių studijų palydovai. Tie stereotipai ne visada universali tiesa. Pvz., autorius kelis kartus mini tariamai pavyzdinį TSRS Raudonosios armijos kariškių elgesį Lietuvoje 1939–1940 m. Deja, reali padėtis (avarijų, nusikaltimų skaičius ir pan.) buvo slepiama ir, be abejonės, nebuvo pavyzdinė. Tai liudija gausi archyvinė medžiaga. Asmeninius liudijimus, kuriuos autorius mėgsta, taip pat reikėtų vertinti kritiškai. Netgi smulkmenose. Yra ir kitokių istorijų. Pvz., profesoriaus M. Šubo liudijimu, 1940 m. birželio 16 d. vakarą jis, 14 metų moksleivis, Kaune grįždamas iš mokyklos pamatė Raudonosios armijos tanką su iš jo išlipusiu ekipažu prie Vilijampolės tilto. Jis paklausė jidiš kalba, ar jie yra rusai. Atsakymas buvo vėlesnėms kartoms gerai žinomas: „Da poshel ty na...i“. Tačiau Mejeriui Šubui tai buvo pirma pažintis su rusų kalba, tik mama jam išaiškino, ką „išvaduotojas“ pasakė.

Dėl antrinių šaltinių vyravimo, stereotipizavimo pasitaiko ir faktografinių klaidų. Pvz., autorius teigia, kad Vilniaus krašte Lietuvos Vyriausybė suteikė pilietybę tiems, kurie čia gyveno iki 1939 m. Iš tiesų, tik tie Vilnijos gyventojai galėjo gauti Lietuvos pilietybę, kurie čia gyveno 1904–1914 m. bei 1920–1939 m. ir galėjo pagrįsti tai dokumentais.

Darbas, be abejonės, įdomus, lengvai skaitomas, struktūriškai patrauklios formos ir yra vertingas indėlis į „revoliucijos“ problematiką. Šis darbas kelia ne vieną pamatinį tarpukario Lietuvos politikos klausimą, į kurį sau bandys atsakyti daugelis šios knygos skaitytojų. Vienas jų ir pats svarbiausias: ar ne užsienio politikos orientacija, ilgametis flirtas su TSRS, ir politinės sistemos antidemokratizmas,

² Liekis, S. *The Transfer of Vilna District into Lithuania, 1939*. Polin, Oxford, 2001, vol.14, p. 212–223; Liekis, S. *Jewish-Polish Relations and the Lithuanian Authorities in Vilna, 1939–1940*. Polin, Oxford, 2006, vol.19, p. 521–537; Wierzbicki, M. *Polish-Jewish Relations in Vilna and the Region of Western Vilna under Soviet Occupation, 1939–1941*. Polin, Oxford, 2006, vol. 19, p. 48–521.

buvo pagrindinė 1940 m. įvykių priežastis? Lietuva daugelio to meto įvykių stebėtojų buvo vertinama kaip labiau antivokiška nei antitarybinė. Dėl įvairiausių priežasčių, stengdamasi atsverti Vokietijos ir Lenkijos įtakas, jau 1926 m. Lietuva viena pirmųjų pasirašo su TSRS paktą dėl nepuolimo ir neutraliteto, prisijungė prie Litvinovo protokolo 1929 m. ir pan. Lietuva nebuvo ir Baltijos šalių bendradarbiavimo šalininkė. 1934 m. sukurtoje Baltijos antantėje Lietuva nedalyvavo karinių struktūrų veikloje. Ar šie ir daugelis kitų žingsnių nebuvo 1940 m. įvykių šaukliai? Knygos autorius nedviprasmiškai teigia, kad autoritarizmas, pilietinės visuomenės nebuvimas, režimo vertybinis eklektizmas ir buvo vienos svarbiausių priežasčių, leidusių sklandžiai įvykti „revoliucijai iš viršaus“ 1940 m. Tuo pat metu Antanui Smetonai nieko kito nebeliko, kaip tiktai bėgti, o vėliau išvykti ir mokytis tiesiogine ir perkeltine prasme demokratijos JAV. Deja, visos pamokos jau buvo pavėluotos.

Šarūnas Liekis